

RAYMOND H. KEVORKIAN [ET] PAUL B. PABOUDJIAN, LES ARMÉNIENS DANS L'EMPIRE OTTOMAN A LA VEILLE DU GENOCIDE, ED. D'ART ET HISTOIRE ARHIS, 1992, PARIS, 605 PAGES, 925 PHOTOS ET ILLUSTRATIONS, 29 CARTES GEOGRAPHIQUES, LEXIQUE DES MOTS ETRANGERS, INDEX DES NOMS PROPRES, ET UNE COLOPHONE EN ARMENIEN.

Լ. ՎԱՐԴԱՆ

Երկար, իրապէս չափ երկար ատենէ ի վեր սպասուած՝ այլ բաւական ուշ կերպով հրատարակ իջած մեծածաւալ եւ համայնագիտարանային գործ մը ահա, զոր Գէորգեանն ու Փափուճեանը երկար տարիներու անդուլ աշխատանքէ մը ետք կը դնեն սեղանին որքան Հայոց Պատմութեան սրտցաւ ուսանողին՝ նոյնքան նաեւ այն պարզ ընթերցողին, որ պիտի ուզէր օգտակարին հետ ունենալ հաճելի ալ, տեսանելի ալ, եւ մանաւանդ՝ ամբողջական զգայնութիւնը ա՛լ յուշ ընծայուած անցեալի իրականութիւններուն եւ գեղեցկութեան: Արդարեւ՝ հեղինակներուն իսկ հաստատումով՝ 1930-1975 երկարող մօտ կէսդարեայ ժամանակաշրջանին լոյսին իջած հարիւրէ աւելի հատորներէ ճռաքաղուած հատոր մըն է այս, որուն կու գան իրենց բարիքը տալու ինչպէս Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին՝ նոյնպէս նաեւ Ազգային Մատենադարանին նիւթերը, անտիպ եւ անձանօթ՝ այլ մի՛շտ ալ արեւմտահայութեան մէկդարեայ պատմութեան առընչուող 925 լուսանկարներ եւ գծանկարներ, եւ հիմնաւորելու եւ տեսանելի ընծայելու համար տուեալ վայր մը, գիւղ մը, աւան մը, քաղաք մը կամ ամբողջ շրջան մը՝ մօտ երեսուն քարտէս, որոնք յստակօրէն կը պատկերեն առընչակցութիւնը խնդրոյ առարկայ կէտի մը այլ կէտերու: Համապարփակ, ճիգ ու աշխատանք պահանջող, կեդրոնացում եւ անդուլ որոնում ենթադրող գործ մը արդարեւ, զոր իրագործել կարենալու համար զոյգ հեղինակներն օգտագործել են հայ եւ օտար լեզուներով հազարեակ մը գործեր, հայ եւ օտար մամուլէն քաղուած անհամար նիւթեր, ուսումնասիրութիւններ, տեղեկագիրներ, յուշագիրներ եւ մասամբ նոցին, որոնցմէ բազմաթիւներ՝ առաջին անգամ: Հաճելի է գտնել որ այս գործին զոյգ հեղինակներն ալ ունին անգնահատելի բարիքը ուսումնասիրութեան եւ մասնագիտական կազմաւորումին, երկո՛ւքն ալ կը կրեն քղամիզը պատմագիտութեան եւ գիտական աշխատանքներու զոկտորական աստիճանին, եւ

առ այդ՝ երկուքն ալ լուսապէս տեղեակ են թէ ի՞նչ բանն ուրկէ՛
 կարելի է գտնել, ի՞նչպէս որոնել գայն, ու գտնուածներն ի՞նչպէս
 օգտագործել ու համադրել, եւ ի՞նչ ձեւով եւ ի՞նչ յաջորդականու-
 թեամբ տալ գանձնք՝ ունենալ կարենալու համար ամբողջական եւ
 համընդհանուր, հետեւողական եւ պատճառաբանեալ, եւ համադրեալ
 ու համայնագիտարանային մէկ ընթացքը Հայկական Տասնհինգին
 ծնունդ տուող իրականութիւններուն, ուժերուն եւ գործօններուն՝
 չա՛տ լաւ գիտնալով որ ցարդ ի՞նչ որ տրուեցաւ այս ուղղութեամբ եւ
 ի՞նչ որ կատարուեցաւ վասն պատումին եւ լուսարանումին Հայկական
 Տասնհինգին՝ մի՛շտ ալ մնաց հիմնականօրէն թերի, որովհետեւ հայ
 թէ օտար գրեթէ բոլոր հեղինակներն ալ փորձեցին մատչիլ հարցե-
 րուն այնպէս՝ որ յաճախ անոնց համար անկարելի եղաւ կշիռի գարնել
 իսկական քաշն ու ծանրութիւնը հայուն հետ Հայ Աշխարհի կորուս-
 տին: Իրա՛ւ ալ՝ ո՞վ պիտի տար իսկութիւնը նախատասնհինգեան ժա-
 մանակաշրջանին, թիւն ու քանակը հայութեան, դրականն ու դարե-
 րու հոլովոյթով առկայութեան կոչուած շքեղութիւնն անոր իմացա-
 կան եւ հոգեկան աշխարհին, կրօնական եւ զգացական կառոյցին,
 եւ մասամբ նոցին: ո՞վ պիտի ճշդէր ու ճշգրտէր եւ դատ ու դատաս-
 տանէ անցրնէր պատմութիւնը հայուն, մանաւանդ այն որ պիտի
 վերբերէր երկրորդ կէտը տասնիններորդ դարուն, երբ հայն ինկած ա-
 մէն օր քչիկ մը աւելի մեծցող եւ ուռճացող իր ցաւին մէջ եւ տառա-
 պանքին՝ ապրեցաւ այնպէս՝ ինչպէս որ ըրին իր նախահայրերը երէկ
 աշխարհէն ներս օսմանեան ըիրտ աշխարհապարութեան եւ արիւնե-
 ցան, եւ տրորուեցան, եւ ճգմուեցան, եւ փոխանակ աւելնալու որպէս
 թիւ ու քանակ՝ նուազեցան, չքացա՛ն գրեթէ՝ այո՛, այդպէ՛ս, ապրե-
 ցաւ անիկա ճի՛շտ իր հայրերուն պէս, այսինքն իր հող ու քարին
 կպած, իր աւանդութիւններուն եւ սովորութիւններուն փարած, եւ
 նոյնացած իր բարոյական եւ կրօնական, ազգային եւ ընկերային ար-
 ժէքներուն հետ՝ առանց սակայն ցոյց տալ կարենալու ներքին հսկա-
 յական այն ուժը որ իրն էր, եւ որ պահեր էր զինք բոլոր ժամանակ-
 ներու ամբողջ տարածքին:

Գուցէ այս կացութեան եւ անոր դարմանումին անհրաժեշտու-
 թեան գիտակցութիւնն էր որ այս գործին զոյգ հեղինակները մղեց
 եզրակացնելու թէ եթէ որոշած էինք ճանչնալ եւ սեղանի դնել ստոյգ
 ծանրութիւնը Հայկական Տասնհինգով ստորագուող մեր կորուստե-
 րուն՝ անհրաժեշտ էր սկսիլ մեր երէկով, ճանչնալ մենք զմեզ, մեր
 հող հայրենին եւ դարերու ընթացքին հոն դոյութեան կոչուած ինք-
 նութիւնն ու էութիւնը մեր հայութեան որքան ֆիզիքական եւ անտե-
 սական՝ նոյնքան նաեւ հոգեկան եւ իմացական առկայութեան:

«1915-ի ցեղասպանութենէն եօթանասունէ աւելի տարի ետք, — կ'եզ-

րակացնեն զոյգ հեղինակները համայնագիտարանային այս գործին, — տակաւին մարդեր սխալ կը դատեն այն՝ ինչ որ հայ տարրին իսկական քաշն էր դէպքերու նախօրեակին...: Իրականութեան մէջ՝ կայ ո՛չ մէկ հրատարակութիւն որ կատարէ ազգաբնակչային մէկ հաշուարկումը Հայոց Աշխարհին եւ ո՛չ ալ ուսումնասիրութիւններ՝ որոնք վերլուծեն քանդող այն մեքենականութիւնները զորոնք Ապտիւլ Համիտ ձեռք առաւ 1878-էն ետք եւ որոնց հետեւանքն եղաւ 1915-ի ցեղասպանութիւնը: Ներկայ աշխատանքը կը միտի լրացնել այս թերիները որքան որ կարելի է այդ մէկը: Որպէս նպատակ՝ առաջին մասով անիկա կը նկրտի տալ մէկ ուրուագիծը հայ իշխանութիւններու վարած քաղաքականութեան եւ ներկայացնել գլխաւոր այն թղթածրարները զորոնք անոնք ստիպուած էին քննել Երեսփոխանական ժողովին մէջ եւ կամ անոր Ազգային Քաղաքական ժողովին»⁽¹⁾:

Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը հաստատեն հեղինակներն այս գործին, մինչեւ 1992, երբ Կիւթեմպերկի գլանէն անցաւ անիկա եւ հասաւ սեղանին Հայոց Պատմութեան ուսանողին՝ լոյս տեսած գրեթէ բոլոր գործերն ալ զբաղեցան լոկ քաղաքական եւ դիւանագիտական կողմովը Հայկական Հարցին՝ յաճախ եւ գուցէ կամաւոր կերպով մոռնալով մարդկային եւ ազգագրական, ազգային ու տնտեսական կողմն ալ հարցին, մինչդեռ անհրաժեշտ էր իջնել ալքերը հարցն ստեղծող բոլոր պատճառներուն եւ խորքը զայն խթանող բոլոր տուեալներուն, պեղել ընդերքը հայ-օսմանեան, հայ-հայկական եւ հայ-քրտական յարաբերութիւններուն, գտնել իսկական շարժիչ ուժերն անոնցմէ՝ այդ յարաբերութիւններու ետին գործող, եւ միայն ապա՝ փորձել հասնիլ խօսք ու դատումի եւ եզրակացութիւններու, այսինքն՝ ըստ զոյգ հեղինակներուն՝ մոռացութեան տրուելու չէր նախատասնհինգեան Աշխարհն Հայոց՝ իր մարդերով, ազգային թէ մշակութային իր կառոյցներով, իր գիւղ ու աւանով, չէն ու քաղաքով, ահա թէ ինչ ո՞ւ համար «այս գլուխը կը կենայ արխիւային կարգ մը փաստաթուղթերու վրայ, որոնք գոյութեան կոչուեցան Հայոց Պատրիարքարանի 1913-ի Փետրուարէն մինչեւ 1914 Օգոստոսի ընթացքին կազմակերպած մարդահամարի արձանագրութիւններուն վրայ: Նահանգի իւրաքանչիւր թեմին մէջ պատրաստուած այս ոչ-ամբողջական վիճակագրութիւններն անտիպ են մնացեւր մինչեւ այսօր: Հակառակ անոնց թերիներուն՝ որոշած ենք զանոնք օգտագործել կանոնաւոր կերպով, որովհետեւ անոնք կարելի կ'ընծայեն մեզի ջարդերու նախասեմին գիւղ առ գիւղ գծել մէկ պատկերը վայրերուն՝ անոնց անուններով եւ բնակչութեան թիւով, [եւ] այն տան տակաւին գործող եկեղեցիներու, դպրոցներու եւ վանքերու քանակով»⁽²⁾:

Իրագործելու համար սա մէկը՝ Գէորգեանն ու Փապուճեանը խղճամիտ ու մանրազնին ուսումնասիրութեան մը ենթարկեցին Պոլիսն ու անոր դերը՝ գտնելու համար որ իր ազգային ու կրօնական կազմակերպութեամբ Պոլիսը շատ աւելի կը յիշեցնէր «պետութիւն մը պետութեան մէջ»՝ առանց սակայն շեշտելու թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայութեան տրուած մասնաւոր առանձնաշնորհում մը չէր 1860-ական թուականներու Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոցը, ընդհակառակը՝ կայսրութեան ընկերային դրութենէն իսկ ծնած եւ անոր կրօնական կազմակերպչականութենէն յառաջացած միլիոնաւոր սիւսիւմի որպէս հետեւանք՝ վարչական նոյնանման կազմակերպուածութեամբ կային նաեւ յոյները, հրեաները, կաթողիկէներն ու բողոքականները, եւ տակաւին քրիստոնեայ այլ համայնքներ եւ Հաւաքականութիւններ: Եզրակացնելէ ետք այսպէս՝ զոյգ հեղինակները շարունակեցին իրենց գիրքին սա առաջին մասը կազմող մնացեալ եւ յաջորդական վեց հատուածներով վերլուծումի ենթարկել Գում-Գափու նստած ազգային մարմիններու փոխյարաբերութիւնները համիտեան եւ երիտասարդ-թուրք իշխանութիւններուն հետ, ընկերային եւ ազգագրական դրութիւնը Հայաստան Աշխարհին, քրտական եւ թիւրքմենական ներթափանցումները հայուն տուն ու տեղէն ներս, ժամանակի ընթացքին բռնի մահմետականցումները, առեւանգումներն ու նահատակութիւնները, բռնադատեալ զաղթերը եւ պանդրիստութիւնը, եւ հայերու նախ տեղական մանր-մունր սպանութիւնները եւ ապա 1895-ի եւ 1896-ի համատարած ջարդերը սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրութեան, որոնք մի՛շտ ալ միտեցան պահելու օսմանեան, թրքական եւ իսլամական գերակայութիւն մը հայ տարրին վրան՝ տուն ու տեղէն ներս իսկ անոր:

Յստակ է միտք բանին այս աշխատանքին — թիւն ու քանակը հայութեան եւ անոր տեղաբաշխումը Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին: Ո՞վ գիտէ, թէ ի՞նչ կը ներկայացնէին անոնք: «Երբ բազմաթուին 1914-ի Օսմանեան Կայսրութեան մարդահամարի պաշտօնական արձանագրութիւնները 1919-ին [պատրաստուած] անգլիական թիւերուն հետ՝ կարելի կը դառնայ նախկինին մէջ տեսնել շարունակուող թերզնահատում մը ամբողջ կայսրութեան ոչ-մահմետական բնակչութեան համար: Այս մէկը մանաւա՛նդ յայտնի է երբ մէկը բազմաթուութեան զարնէ Զմիւռնիոյ գաւառին ուղղափառ յոյներուն եւ արեւելեան նահանգներու հայութեան թիւերը: Զմիւռնիոյ գաւառին համար անգլիական վիճակագրութիւնները ուղղափառ յոյներուն համար 70 տոկոսով բարձր են օսմանեաններէն (375,000՝ բազմաթուած 218,647-ի), եւ Այտընի գաւառին մէջ՝ կրկնապատիկէն աւելի 144,000՝ բազմաթուած 20,697-ի):... Նոյն տարրերութիւնը կ'երեւի Վանի,

Բաղէշի, Մամուրէթ իւլ-Ազիզի, Տիգրանակերտի, Կարինի եւ Մարաշի [Մարաշ] անկախ գաւառակի հայերու թիւերուն մէջ, ուր անգլիական թիւերը 62 տոկոսով աւելի բարձր են (847,000՝ բաղադատած 523,065ի)⁽³⁾՝ կ'եզրակացնէ Մէիր Չամիր:

Չամիրի հրատարակած օսմանեան վիճակագրութիւնը տուեալ այս վայրերուն համար կու տայ 506,672 թիւը: Յստակ է որ Չամիր դուրս է ձգած Սերաստիան: Եթէ ան ալ առնուի հաշիւին մէջ՝ ընդհանուր գումարը պիտի ըլլայ 658,346-ի թիւ մը⁽⁴⁾, մինչ ամբողջ Օսմանեան Կայսրութեան համար կը տրուի 1,294,851 թիւը⁽⁵⁾: Բաղադատական մը սակայն Պատրիարքարանի կատարած վիճակագրական տուեալներուն հետ՝ պիտի ցոյց տայ անհամատեղելի այն տարբերութիւնը որ կայ օսմանեանին եւ հայկականին միջեւ: Արդարեւ՝ Պատրիարքարանի կատարած թերի վիճակագրութիւնն իսկ կու տայ 1,914,620-ը որպէս քանակ հայութեան: Թուարանական նուազագոյն հաշուարկում մը իսկ ցոյց պիտի տայ 619,769 թիւի տարբերութիւն մը երկուքին միջեւ, այսինքն՝ տոկոսային դրութեամբ՝ օսմանեան վիճակագրութիւնը կու տայ 40 տոկոսի նուազում մը թերի կերպով հաշուարկուած հայկական մարդահամարի տուեալներէն:

Ո՛չ միայն այսքան: Իրաւ էր որ 1844-էն սկսեալ օսմանեան իշխանութիւններն սկսեր էին հրատարակութեանը իրենց կատարած մարդահամարային վիճակագրութիւններուն, որոնք պաշտօնական Սալնամէներու յաջորդական թիւերով անընկալելի եւ ահաւոր վերիվայրումներու ենթարկեցին թիւն ու քանակը արեւմտահայութեան: Գուցէ ա՛յս իսկ էր պատճառը, մանաւանդ Պերլինի Վեհաժողովէն ետք, որ մերթ ընդ մերթ արծարծուող եւ 1895-1896-ի հայկական լայնատարած ջարդերուն յաջորդող քննարկումը Հայկական Հարցին մղեցին Պատրիարքարանը որ ձեռնակէր մարդահամարի անկախ եւ ինքնուրոյն աշխատանքի մը, որ տեւեց մինչեւ Օգոստոսը 1914-ին, եւ քաղաքական ու զինուորական անակնկալ վերիվայրումներու հետեւանքով մնաց անաւարտ, ուրեմն եւ թերի ու՛ անտիպ: Մարդահամարի այս թերի տուեալներն իսկ բաւ եղան Գէորգեանին եւ Փապուճեանին տալու համար յստակ՝ այլ յաճախ օսմանեան իշխանութիւններուն կողմէ անտեսուած ու մոռացումի ենթարկուած մէկ պատկերը հայկական բնակավայրերուն, հայերու թիւին ու քանակին, եկեղեցիներուն եւ վանքերուն, դպրոցներուն եւ, կարելիութեան պարագային, հայրենի տուն ու կայքէն զաղթողներուն՝ վասն կեցութեան եւ ապահովութեան: Ըստ Պատրիարքարանի՝ կատարուած մարդահամարի 1,914,620 հոգիի տուեալին վրան անհրաժեշտ էր աւելցնել օրինականօրէն տակաւին օսմանեան քաղաքացի նկատուող՝

այլ տասնիններորդ դարու ութսունական թուականներէն սաղին դէպի արեւմուտք եւ ծովերէն անդին գաղթած 129, 786 հայերը: Առ այդ՝ 1914-ի Օգոստոսին Օսմանեան Կայսրութեան հայ ժողովուրդին ընդհանուր գումարը պիտի ըլլար 2, 044, 406: Ի դէպ՝ յետագային, 1972-ին, նախկին պէյրութարնակ բժիշկ Սարգիս Գարայեանի կատարած մէկ հետազոտութիւնը 1914-ի Օգոստոսին համար ցոյց կու տար 2, 382, 336 թիւ մը հայութեան, որուն վրան կ'առաջարկէր տակաւին կատարել հինգ տոկոսի յաւելում մը, որովհետեւ վստահ էր որ կային այլ գիւղեր ու քաղաքներ, որոնք վրիպած կրնային ըլլալ իր ուշադրութենէն: Ուստի, ըստ բժիշկին՝ օսմանեան քաղաքացի հայերուն թիւը պէտք էր որ ըլլար առնուազն երկուքուկէս միլիոն՝ «քացառելով անշուշտ Ափրիկէի, Պաղեստինի, Լիբանանի, Հարաւային Սուրիոյ եւ Միջագետքի հայերը»⁽⁵⁾: Աւելին՝ անիկա կ'առաջարկէր աւելցնել այլ հարիւրին հինգ մըն ալ՝ պարզ այն պատճառով որ իր հաշուարկումներուն ընթացքին հայկական միջին ընտանիքը նկատի էր ունեցեր հինգէն վեց անդամով, մինչդեռ իրականութեան մէջ, կային բազմաթիւներ՝ որոնք ունէին 15-16 հոգի:

Ինչ որ ըլլար իրականութիւնը՝ հայութեան թիւին ու քանակին նուազեցումի գիտակից ու կամաւոր սա արարքին առընթեր օսմանեան իշխանութիւնները ո՛չ միայն կատարեցին ազգաբաշխական փոփոխութիւն եւ տեղափոխութիւններ ու հայկական նահանգներու վրայ տեղաւորեցին զանազան եւ այլազան ոչ-հայ ու վաշկատուն տարրեր՝ այլ նաեւ տեւական փոփոխութեան մէջ պահեցին սահմաններն անոնց՝ այդ ձեւով մերթ սեղմելով ու երբեմն ընդարձակելով ոչ միայն տարածքը տուեալ շրջանի մը եւ շրջաններու՝ այլ նաեւ թիւն ու քանակը հոն քնակող հայութեան՝ փոքրամասնութեան մը վերածելու համար հայրենաբնակ՝ այլ մեծամասնութիւն մը եղող հայը, եւ այս մէկը այդքա՛ն յաճախակի կերպով որ ո՛չ մէկը, ո՛չ իսկ տուեալ շրջանի մը թուրք իշխանաւորը կրնար յստակ կերպով գիտնալ սահմաններն իր ղեկավարութեան եւ տեսչութեան ներքեւ գտնուող վայրին եւ յաճախակի կերպով կողոպուտի, աւերածութեան եւ հարստահարութիւններու միջոցով «հանդարտ» վիճակի մէջ պահած իր շրջանին: Այժմ ա՛յս իսկ է պատճառը որ այդքան անորոշ, լպրծուն եւ գրեթէ անգոյ ըլլալ կը թուին բոլոր սահմանազճումները նախատասանչորսեան շրջանի Օսմանեան Կայսրութիւնը ներկայացնող քարտէսներուն: Իրականութեան մէջ՝ այժմ կարելի չէ գտնել այս շրջանէն եկող ո՛րեւէ երկու քարտէս երկու տարրեր թուականներով որոնք ներկայացնեն իրարու համընկնող սահմաններ արեւելեան Անատոլոյի ամբողջ տարածքին համար:

Այսօր աւելի՛ քան իրաւ է, որ սա իրականութեան մէջ ուր պիտի աշխատէին Հայութեամբ եւ Հայկական Հարցով զբաղող Հայ կամ օտար մարդեր ու դիւանագէտներ՝ պիտի շկարենային յստակ եւ ուղիղ կերպով մատչիլ ներկայացող Հարցերուն եւ ա՛յն տուեալներուն՝ որոնք անմիջական կերպով կ'առնըչուէին Հայուն առօրեային, տնտեսական ուժին եւ կարելիութիւններուն, առեւտրական ձեռներէցութեան, ընկերային կեանքին, ընտանեկան կառույցին, կրօնական եւ եկեղեցական վարչամեքենային ու կազմակերպութեան, կրթական Հաստատութիւններուն եւ անոնց գործունէութեան, լեզուական շինանիւթին ու շաղախին, գիրին ու գրականութեան եւ մամուլին, բանե՛ր այս բոլորը՝ որոնք ո՛չ միայն դարերով անքակտելի բունծի մը նման պինդ ու ամուր պահեցին Հայն իր հող Հայրենիին վրան՝ այլ մանաւանդ տասնիններորդ դարու երկրորդ կիսուն խթան Հանդիսացան եւ հումքը կազմեցին Հայութեան հոգեխաւսութեան, ինքնագիրաւեցութեան եւ պատկանելիութեան զգացումին զարգացումին եւ զօրացումին, հոգեկան եւ իմացական զարթօնքին, մշակութային եւ Հաւաքական բնկումներուն, ազգային եւ ազգայնական խռովքներուն եւ տազնապներուն, եւ ոչինչէն ստեղծեցին ինչը եւ անհատ Հաւաքականութիւններէն եւ անջատ ինկած կրօնական ու եկեղեցական Համայնքներէն՝ ազգը: Յոյց տալու Համար ուժն ու գործընթացն այս բոլորին՝ Գէորգեանն ու Փապուճեանը դիմեցին առկայ եւ կարելի բոլոր աղբիւրներուն, կիւթեմպերկի գլանէն անցած Հայրենակցական բոլոր յուշամատեններուն, յուշագրական մեծ ու փոքր բազմաթիւ գործերուն, ու մերթ այնպիսիներուն՝ որոնք հրապարակ դրուեցան առաջին անգամ ըլլալով, եւ, ինչ որ աւելի քան գոհացուցիչ է՝ արխիւային այնպիսի նիւթերու՝ որոնց մեր մէջ քիչեր, իսկապէս չատ քիչեր փորձեցին մատչիլ: Այսուհանդերձ եւ հակառակ այս բոլորին, հսկայական գործը որուն զոյգ հեղինակներն այս Հատորին եղան կատարումին յանձնառու՝ մնաց ոչ-ամբողջական՝ ի հեծուկս օգտագործուող եւ գիրքին մէջ ներկայացուող վիճակագրական տախտակներուն եւ մանրամասնութիւններուն:

Գտնել կարենալու Համար իսկական քաշն ու խորքը Հայուն նախապատերազմեան լինելութեան եւ առկայութեան եւ անոր շափն ու ծանրութիւնը Հայկական Տասնհինգով ունեցած կորուստին՝ այս գործին հեղինակներն անոր երկրորդ մասով ձեռնարկեցին հսկայական այն աշխատանքին զոր մինչեւ հիմա կատարեց ոչ մէկ ուսանողն արեւմտահայ պատմութեան, այսինքն՝ անոնք նահանգ առ նահանգ վեր առին բաղկացուցիչ մասերն Օսմանեան կայսրութեան եւ իրենց հետ ընթերցողը տարին այն բոլոր շէներն ու գիւղերը, աւաններն ու գիւղաքաղաքները, կեդրոններն ու քաղաքները, ուր կային բեկոր-

ներ կամ հաւաքականութիւններ՝ այնպէս ինչպէս որ այդ վայրերը կը յիշուին Պատրիարքարանի թուղթերուն, հայրենակցական միութիւններու հրատարակած մեծ ու փոքր յուշամատեններուն եւ յուշագրողներու գործերուն մէջ: Եւ որպէսզի կարելի ընծայուէր յստակացումը շրջանի մը կամ շրջաններու սահմանագծումին՝ անոնք սեղանի վրայ դրին տուեալները 1899-ի օսմանեան պաշտօնական Սալնամէին, որովհետեւ յաջորդ Սալնամէները կրկնութիւնն էին անոր, պաշտօնական, դիւանագիտական ու մերթ զինուորական զազտնի քարտէսները Փրանսական եւ անգլիական զանազան սպասարկութիւններուն, Օսմանեան Կայսրութեան վարչական բաժանումները ներկայացնող եւ Ռ. Իւպերի կողմէ պատրաստուած այն քարտէսը զոր կ'օգտագործէր երկաթուղագիծի շինարարական սպասարկութիւնը, անգլիական նաւային սպասարկութիւններուն 1919-ին հրատարակած Առօճնն Մատեան Փոքր Ասիոյն եւ ծովակալութեան 1817-ին լոյս ընծայած Տեղանուններու Ցանկ՝ Ասիական Արեւելեան Թուրքիոյն ⁽⁷⁾: Այս բոլորին համատեղ մէկ օգտագործումով էր որ մէկ առ մէկ քննութեան սեղան կանչուեցան Պոլիսը, Թրակիան եւ Իզմիտի գաւառն իր գաւառակներով, Եգէական Մովի շրջանը կազմող Պրուսայի, Չմիւսնիոյ եւ Գոնիայի նահանգներն իրենց գաւառներով եւ անոնց գաւառակներով, Սեւ Մովի շրջանը կազմող Քասթեմունիի եւ Տրապիզոնի նահանգներն իրենց գաւառներով եւ գաւառակներով, Անատոլուն կազմող Անգարայի եւ Սեբաստիոյ նահանգներն իրենց գաւառներով եւ գաւառակներով, Կիլիկիան կազմող Ատանայի եւ Հալէպի նահանգներն իրենց գաւառներով եւ գաւառակներով, եւ Հայկական Բարձրաւանդակը կազմող Պարբերդի, Տիգրանակերտի, Կարինի, Բաղէշի եւ Վանի նահանգներն իրենց գաւառներով եւ անոնց գաւառակներով, իւրաքանչիւր նահանգը ներկայացնող քարտէսով, ուր իւրաքանչիւր բաժանում եւ ենթաբաժանում ենթարկուեցաւ մերթ մանրամասն եւ մի՛շտ ալ ուշադիր քննութեան մը՝ դրսեւորելու համար իսկական մէկ պատկերը մինչեւ յետին գիւղին ու աւանին: Օրինակի համար՝ խօսելով միա՛յն Ակն գաւառակի մասին՝ Գէորգեանն ու Փապուճեանը կը գրեն թէ «1914-ին Ակն գաւառակին մէջ կը բնակէին 16,741 հայեր, բաշխուած՝ քսանհինգ վայրի վրայ. ունէին քսանհինգ եկեղեցի, երեք վանք եւ քսան դպրոց, ուր կը յաճախէին 1300 աշակերտներ: Այս վայրերուն մէջ Վանքն, Զորակն, Զերգուն եւ Մուշաղկան կը ներկայացնէին մասնաւոր պարագայ մը՝ շրջանին բիւզանդական անցեալին յիշատակը: Դարասկիզբին այս գիւղերը տակաւին կը բռնակուէին հայախօս ուղղափառներով եւ մասամբ ալ՝ թրքախօսներով, [որոնք] բացարձակ կերպով անտեղեակ [էին] յունարէնին, հակառակ որ պատարագը կը կատարուէր այդ լեզուով: Բարձր միջնադար

բէն սաղին բիւզանդականացած⁽⁸⁾՝ մնացորդ այս ժողովուրդը կարգալ կը սորվէր Հայերէնն ու Հայաստան թրքերէնը, եւ պաշտօնապէս «յոյն» էր արձանագրուած»⁽⁹⁾։

Սա Հաստատումին յաջորդող եւ մօտ կէս էջ գրաւող տուեալներով կը կազմուի Հետեւեալ տախտակը գաւառակին⁽¹⁰⁾։

Տեղանուն	Հայեր Ազգայիններ	Տուն Ընտանիք Մուխ	Քուրբեր	Հայացած յոյներ կամ յունացած հայեր	Եկեղեցիներ	Վանքեր	Դպրոցներ	Աշակերտներ
Ապուշեր/Աքշաբա	1920	320	1900	-	2	-	3	158
Կամարակապ	1280	216	130	-	1	-	2	-
Կուրշու	258	50	100	-	1	1	2	42
Լիմէ	528	80	206	-	1	-	2	78
Բերկա/Բե՛րբ	1170	220	-	-	3	-	2	160
Նարվիտ/Նուրի	207	38	92	-	1	1	1	22
Վանք	-	-	-	150	-	-	-	-
Ձորակ	-	-	-	70	-	-	-	-
Չրգու	-	-	-	320	-	-	-	-
Մուշաղկա/Միչիճճա	-	-	-	164	1	-	-	-
Աղն/Աղին	319	52	-	-	1	-	1	29
Վաղշէն/Վաշէն	276	58	-	-	1	-	1	59
Քուշան/Սովուզ	397	68	-	-	1	-	-	-
Մալլվար/Ձապլիար	16	-	-	-	1	-	1	25
Կրանի/Քիր-Ալի	92	16	-	-	1	-	1	25
Հասկնի/Հասքինի	70	14	-	-	1	-	1	15
Էննեցիկ/Իննեսիկ	231	26	-	-	1	-	1	44
Խոռոչ/Խոռուչ	115	20	-	-	1	-	1	61
Մագ/էյին	687	82	-	-	1	-	1	41
Մաշկերտ/Մաշկիր	496	67	-	-	1	-	1	34
Սաղմկա/Սամաֆու	279	36	-	-	1	-	1	34
Ընդհանուր գումար	8481	1360	2428	540	21	2	22	808

Ամբողջական եւ սրբազրուած ընծայելու Համար տուեալներն այս տախտակին՝ անհրաժեշտ է ըսել թէ Ապուշերն ըլլալու է Ապուշեի, թէ Հայը կը կոչէր զայն էպիչեխու, իսկ թուրքը՝ էպճաղա, եւ ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ ունէր ո՛չ թէ երկու՝ այլ չորս եկեղեցի, իսկ անոր շրջակայքին մէջ կը գտնուէին աւերակները Ս. Սահակ, Ս. Յակոբ եւ Ս. Թորոս եկեղեցիներուն, թէ Կամարակապի մէջ կ'ապրէին 212 թուրքեր՝ հայերու կողքին, իսկ հայ աշակերտութեան թիւն էր 132, թէ Կուշան ունէր ոչ թէ մէկ՝ այլ երկու եկեղեցի, Ս. Աստուածածինն ու Ս. Գէորգը, թէ Լիճքը ծանօթ էր նաեւ Լիճ անունով եւ հոն բնակող թուրքերը կը հաշուէին 45 տուն, մօտ 325 անձ, թէ Ձորակի բնակիչները կը հաշուէին 30 ծուխ, իսկ հոն կար Ս. Նիկողայոս եկեղեցին եւ անոր կից՝ Ս. Գէորգ մատուռը, թէ Մուշաղկան ծանօթ էր նաեւ Մուշեղկոն եւ Մուշեղկան անուններով, կը հաշուէր 15 տուն

բնակիչ, եւ ունէր ո՛չ թէ լող Ս. Յովհաննէս Ոսկեքերան եկեղեցին՝ ալ Նաեւ Ս. Գէորգը, թէ էհնիցիքի 231 հայերը կը հաշուէին ոչ թէ 26՝ ալ 60 տուն, իսկ անոնցմէ զատ կային նաեւ թուրքեր, եւ թէ Մաշկերտի հայերուն թիւն էր ոչ թէ 496՝ ալ 532:

Անշուշտ տակաւին շա՛տ է թերի ներկայացուած այս պատկերը, սակայն Գէորգեանի եւ Փապուճեանի տուածն իսկ աւելի քան բաւ է ցոյց տալու համար ահաւորութիւնը Հայկական Տասնհինգի կորուստին, եւ ըսել թէ Ակն գաւառակը հազի՛ւ թէ կրնար ըլլալ բարացուցական: Այսուհանդերձ՝ այժմ անհրաժեշտ է աչքի առջեւ ունենալ Ակն գաւառակին մէջ յիշեալ հայկական գիւղերը իրենց 8481 հայերով (1360 ընտանիք), 2428 թուրքերով, 540 հայացած յոյներով կամ յունադաւան դարձած հայերով⁽¹¹⁾, 21 եկեղեցիներով, 22 դպրոցներով եւ անոնց 808 աշակերտներով: Իսկ մնացեալն^ըրը: Զոյգ հեղինակները լուսթեամբ կ'անցնին մնացեալ 8360 հայերու մանրամասնութիւններուն վրայէն, որոնք շատ հաւանաբար կը բնակէին գաւառակին ալ վայրերուն եւ մանաւանդ Ակն քաղաքին մէջ, ուր, ըստ այս հատորի զոյգ հեղինակներուն, դարասկիզբին կ'ապրէին 7720 հայեր՝ 1300 ընտանիքի վրայ բաշխուած: 1895-ի հայկական Զարգերէն Ակն գերծ մնաց «մեծաքանակ գումար մը վճարելով տեղական իշխանութիւններուն», սակայն յաջորդ տարի, 1896-ին, գաւառակը ունեցաւ երեք հազարէ աւելի զոհ, որմէ երկու հազարը՝ Ակնի մէջ, ուր կանոնաւոր կերպով կրակի տրուեցաւ հայկական թաղամասը: «Անկասկած այս մէկը կը բացատրէ 1913-1914-ի համար Պոլսոյ Պատրիարքարանին արձանագրած պանդուխտներուն 5000 թիւը եւ անոնց ցրուումը մայրաքաղաքին, Եգիպտոսի եւ Կովկասի մէջ»⁽¹²⁾: կ'եզրակացնեն այս գիրքին զոյգ հեղինակները:

Ծի՛շտ, շա՛տ ճիշտ: Այսուհանդերձ՝ այժմ ընկալելի ընծայելու համար թէ իր իսկութեան մէջ ի՞նչ եղաւ հայութեան կորուստը լո՛կ հայկական վեց նահանգներէն ներս, որոնք պիտի կազմէին կորիզը վաղուան անկախ Հայաստանին՝ հոս անհրաժեշտ է կազմել անոնց մէկ վիճակագրական տախտակը Պատրիարքարանի տուեալներով:

Այսպէս՝

Նահանգ	Բնակավայր	Հայ	Եկեղեցիներ	Վաներ	Դպրոցներ	Աշակերտներ	Պանդուխտներ
Սեբաստիա	241	204472	198	21	204	20500	3401
Ռարբերդ	279	124289	242	65	204	15632	29410
Տիգրանակերտ	249	106867	148	10	122	9960	5000
Կարին	425	202391	406	76	322	21348	21247
Բաղէշ	681	218404	510	161	207	9309	15307
Վան	450	110897	457	80	192	-	30000
Ընդ. Գումար	2325	967320	1961	413	1351	76548	71385

Փոքր ակնարկ մը իսկ այս տախտակին վրայ նետուած՝ պիտի ցոյց տայ որ անհրաժեշտ է կատարել նոր լրացումներ: Այսպէս՝ Վանի աշակերտութեան թիւն ըստ կարգ մը աղբիւրներու՝ պիտի ըլլայ 35,000՝ հայ եւ օտար զանազան վարժարաններու համար: առ այդ՝ հայ ուսանողութեան ընդհանուր թիւը պիտի ըլլայ 111,548: Ըստ բժիշկ Գարայեանի տուեալներուն՝ հայկական վեց նահանգներուն բնակչութեան պատկերը կը ներկայանայ հետեւեալ ձեւով. Սերաստիա՝ 319,975, Պարբերդ՝ 172,609, Տիգրանակերտ՝ 170,526, Կարին՝ 199,568, Բաղէշ՝ 251,352, եւ Վան՝ 131,200, ընդհանուր գումար՝ 1,245,230: Իրաւ է որ կարգ մը այլ աղբիւրներ կու տան քչիկ մը տարբեր թիւեր, որոնց ընդհանուր գումարը հայկական վեց նահանգներու հայութեան թիւը կը հասցնեն 1,268,213-ի: Եթէ Գարայեանի տուած թիւին վրան աւելցուի Պարբերդի 10,092 մահմետականացած հայերուն գումարն ալ՝ ընդհանուր թիւը պիտի ըլլայ 1,255,322, բան մը, որ շատ ալ հեռու չի կենար վերը տրուած մեծագոյն գումարէն: Ինչ որ ալ ըլլայ իրականութիւնը այս թիւերուն՝ յստակ է որ անհրաժեշտ է Պատրիարքարանի 967,320 թիւն անպայման աւելցնել գրեթէ մէկ երրորդով՝ ունենալու համար իսկական մէկ պատկերը հայկական վեց նահանգներու նախապատերազմեան հայութեան թուաքանակին:

Անշուշտ որ սա հաշուարկումներու լարիւրինթոսին մէջ չմտան Գէորգեանն ու Փապուճեանը: Իրականութեան մէջ՝ պէտք ալ չունէին: Անոնք փորձեցին վիճակագրական տախտակներով եւ մանրամասն տուեալներով գծել ահաւորութիւնը կորուստին: Յաջողեցա՞ն սակայն: Ահա՛ւասիկ հարցումը, ի՞նչ փոյթ որ անոնք հաստատեցին թէ «այս գործին ընդմէջէն՝ զոր կարելի է վերլուծումի ամբողջական փորձ մը նկատել ցեղասպանութեան նախօրեակին [Օսմանեան] Կայսրութեան հայ բնակչութեան դրութեան մասին՝ չա՛տ աւելի փաստացի կերպով կ'երեւի թուրք իշխանութեան ի գործ դրած մարդագերծումի քաղաքականութիւնը [Հայկական] Բարձրաւանդակին վրայ: Զգալի է հայկական ներկայութիւնը սրածելու կամքը բոլոր այն շրջաններուն մէջ, որոնք տակաւին կրնան ի վերջոյ կազմել ինքնամփոփ կորիզ մը, եւ, աւելին, [զգալի է նաեւ] յամառ մերժումը ինչպէս Ապտիւլ Համիտին՝ նոյնպէս ալ երիտասարդ-թուրքերուն՝ Հայաստանի մէջ բարենորոգումներն իրագործելու նուազագոյն լուծումի մը մասին իսկ մտածելու: Առ այդ՝ 1915-ի ցեղասպանութիւնը կը թուի ըլլալ հետեւանքը բազմաթիւ տասնամեակներ առաջ ծրագրուած գործընթացի մը եւ անոր՝ [այդ գործընթացին] արիւնոտ աւարտը»⁽¹³⁾:

Յստակ էր ինչո՞ւն այս բոլորին, եւ նոյնքան յստակ՝ հաստատումն այս հատորին գոյգ հեղինակներուն, որոնք դիմակալել փոր-

ձեցին Հայկական Տասնհինգի յիսնամեակէն ետք, ու մանաւանդ վեր-
 ջին սա երկու տասնամեակներէ ի վեր, հրապարակ դրուած թրքական
 պաշտօնական եւ ոչ-պաշտօնական այն վարկածը թէ ընդհանրապէս
 ջարդեր տեղի չունեցան սահմաններէն ներս Օսմանեան Կայսրու-
 թեան: Ընդհակառակը՝ պատերազմ էր եւ մարդեր սպաննուեցան քիչ
 մը ամէն տեղ ու մասնաւորապէս Կայսրութեան արեւելեան նահանգ-
 ներուն եւ Կովկասեան ձախափ մերձ շրջաններուն մէջ, ուր մահա-
 ցողներուն թիւը կը հաչուրուի երկու միլիոնէ աւելի: պարզ էր որ մա-
 հացողներ պիտի ըլլային նաեւ հայերէն: Իրաւ էր որ եղան մահացող-
 ներ՝ երբ օսմանեան իշխանութիւնները հայերո՛ւն իսկ ապահովու-
 թեանը համար զանոնք տեղափոխեցին աւելի խաղաղ, հանդարտ,
 պատերազմական գօտիէն հեռու եւ ապահով վայրեր՝ հայրական, իս-
 կապէս հայրական հոգածութեամբ: Հակառակ թուրք իշխանութիւն-
 ներուն եւ արդի պատմագրութեան սա հեղնանքին՝ Գէորգեան եւ
 Փապուճեան զոյգը չհակադրուեցան անոր՝ այլ գիւղ առ գիւղ, քա-
 ղաք առ քաղաք, գաւառակ առ գաւառակ, գաւառ առ գաւառ եւ նա-
 հանգ առ նահանգ փորձեցին ցոյց տալ թէ ի՞նչ էր հայուն հող հայ-
 րենին եւ ի՞նչ էր անիկա հիմա՝ մօտ ութը տասնամեակ ետք թուրքե-
 րուն իսկ կոչած «ղէպքերէն» ետք: Ո՛չ, այս զոյգ հեղինակները չփոր-
 ձեցին ըլլալ կոշտ ու կոպիտ, այլ մնացին զուսպ, չպոռացին, չհայ-
 հոյեցին կատարուածներուն դէմ՝ երբ պարտ էր որ ընէին այդպէս, այլ
 դիմեցին աղբիւրներուն, յայտնի եւ անյայտ, ծանօթ, սակաւ ծանօթ
 եւ անծանօթ տուեալներու, պեղեցին զանոնք, տուին անոնց միջուկն
 իրենց հայ եւ մանաւանդ օտար ընթերցողներուն՝ թէ կա՛ր ժամանակ
 մը, երբ շօշափելի ներկայութիւն մըն էր հայն իր հող հայրենիէն
 ներս, թէ հազարամեակներու հնութեամբ այս ժովովուրդը ա՛զգ էր
 վաղուց, թէ կա՛ր անիկա իր յուշերով եւ յիշատակարաններով, իր
 մշակոյթով եւ տնտեսութեամբ, իր արուեստով եւ արհեստներով, իր
 լեզուով եւ կրօնով ու գիր ու գրականութեամբ, կա՛ր, այդպէ՛ս կը
 վկայեն հին ու նոր, հայ, թուրք թէ օտար բոլո՛ր սկզբնաղբիւրները,
 պատմաբանները եւ դիւանագէտներն ու անոնց դիւանագիտական
 թուղթերը, կա՛ր, այսուհանդերձ չկա՛յ հիմա, պա՛րզօրէն չկայ, ու
 լռելեայն եզրակացուցին թէ արդի թուրք իշխանութիւններուն եւ
 պատմագրութեան ժխտումը հայուն իր բնօրրանին մէջ զոյութեան՝
 հիմնուած կը մնար սուտին վրան ու պատմութեան նենգափոխումին,
 անպարկեշտ ու անբարոյ գիտականութեան, խեղաթիւրուած եւ այ-
 լագունուած պատմագրութեան, մինչդեռ, ինչպէս կը հաստատէ Ռո-
 պեր Ամպըլենը, «պատմագրութեան ոճն է ըլլալ անողոք, որովհետեւ
 անիկա չի կրնար կասիլ կամ սահմանափակուիլ բացարձակ որեւէ
 արդելքով: Աւելին՝ բնութեամբ հետաքրքիր է իսկական պատմաբա-

ներ: Անկէ ներս կայ մասնիկ մը դատախազէն: Եւ բացարձակ լուսթիւնը [որ] ասպարիզային խախտում [կ'ենթադրէ]՝ կասկածելի է անոր համար, որովհետեւ հո'ն է առկայութիւնը պատասխանի մը մերժումին: Այս մերժումը կը սքողէ շատ կարեւոր բան մը, ուրեմն այս մէկն է զոր պէտք է պեղել: Ընդհակառակը՝ համակերպող պատմարան մը հասարակ պատմագիր մըն է, հլու մատենաքաղ մը. իսկ բոլորովին ա՛յլ է անոր դերը»⁽¹⁴⁾: Ուստի՝ աչքի առջեւ ունենալով այս գործին բովանդակութիւնը կազմող վիճակագրական տախտակները, եւ անոր 600 մեծադիր էջերով տրուած նիւթերը, փաստագրական 925 նկարները, 29 քարտէսները, 3000 բնակավայրերու եւ անոնց ժողովուրդին մերթ մանրամասն եւ երբեմն թուցիկ ներկայացումը, 7000 տեղանուններու ճշտումն ու նշումը անոնց մասին տրուած ամբողջական թէ հպանցիկ ծանօթութիւններով՝ այժմ անհրաժեշտ է եզրակացնել թէ ա՛լ անյետաձգելի պարտքն ու պարտաւորութիւնն է պատմարաններուն հանելու անհրաժեշտ եզրակացութիւնը, եւ իրաւունքը պատմութեան մասնագէտներուն յայտարարելու ի լուր աշխարհի ինչո՞ւն եւ ի՞նչպէսը Հայկական Տասնհինգին⁽¹⁵⁾:

Կոթողային, երկար համբերութիւն պահանջող եւ անխոնջ պրպտումի, պեղումի, բաղդատութիւններու եւ եզրայանգումներու գործ մըն է Գէորգեանի եւ Փապուճեանի այս գործը, որ, ի՞նչ խօսք, գործին բնոյթովն իսկ պիտի ունենար վրիպումներ եւ թերիներ: Այն աշխատանքը որ պէտք էր որ ըլլար գործը մասնագէտներու եւ աշխատակիցներու խումբի մը՝ երբ կը ծանրանայ լո՛կ երկու հոգիի վրայ, որոնցմէ մէկը ասպարէզով բժիշկ, անպայման պիտի ունենար վրիպակներ եւ սխալներ: Կարգ մը գրախօսներ մամուլի մէջ ցոյց տուին քանի մը հատն անոնց, եւ՝ արդարօրէն, սակայն, ինչպէս կը հաստատէ Արթուր Պէյլէրեան՝ «մեր կատարած կարգ մը դիտողութիւնները հատորին հետապնդած նպատակն ու արձանագրած ինքնատիպ ուսումնասիրութեան շփանիչը չեն նուազեցնէր...»⁽¹⁶⁾:

Իրաւ եւ ճի՛շտ: Այսուհանդերձ՝ գիտական այսպիսի աշխատանք մը ա՛նպայման անհրաժեշտ էր որ ունենար մանրամասն մէկ մատենագիտութիւնն օգտագործուած աղբիւրներուն՝ յստակօրէն ցոյց տալու համար պարզ ընթերցողին հետ մասնագէտ պատմարանին եւ Հայոց Պատմութեան ուսանողին՝ թէ ըսուածները ո՛չ հեքիաթ էին եւ ոչ ալ առասպել, ո՛չ երեւակայածին էին եւ ոչ ալ քմահաճ ստեղծագործութիւն, այլ, ընդհակառակը, ճշմարտութիւնն էին, միա՛յն ճշմարտութիւնը եւ միա՛կ ճշմարտութիւնը: Մնացեալը ճամարտակութիւն էր լոկ:

«Պատմութիւնը գիտութիւն մըն է» կը հաստատէ Ամպրլենն այլ տեղ, «որ այս ստորոգումին արժանի ըլլալու համար անհրաժեշտ է,

որ ըլլայ ճշգրիտ, կանգնի փաստաթուղթերու վրայ եւ անոնց բազմաթիւ փաստարկութեան մը: Յաճախ առասպելներն այլ բան չեն եթէ ոչ ձեւագեղծումն անոր՝ սքանչելիին հանդէպ տածուած սէրով մը ընդլայնցուած, եւ մերթ նիւթական զօրաւոր պահանջի մը գոհացում տալու նպատակով:

«Արդարեւ՝ պատմութիւնը չափահասներուն համար է, իսկ առասպելներն անոնց՝ որոնք տակաւին չեն եղած այդպէս, կամ ալ չափահաս են ոչ-լրիւ կերպով»⁽¹⁷⁾:

Այս բոլորէն ետք կը մնայ մէկ բան — ծափահարել դործն ու կատարուած աշխատանքը, բարի երթ մաղթել հատորին, շնորհակալութիւն յայտնել զոյգ հեղինակներուն եւ հարց տալ անոնց, թէ անհրաժեշտ էր ներկայութիւնը հայերէն յիշատակարանին հատորի աւարտին իր չիտակ ու սխալ գրաբարով, մերթ ուղղագրական վրիպումներով եւ օտար ընթերցողին համար անձանօթ լեզուով եւ այրուբենով: Մենք չե՛նք որ պիտի պատասխանենք: Ընդհակառակը:

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide*, Paris, 1992, p. 3. Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Kévorkian-Paboudjian.
2. Նոյն:
3. Meir Zamir, «Population statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919», *International Journal of the Middle East Studies*, vol. IX, N° 4, November, 1978, p. 87.
4. Ընդհանուր վիճակագրութեան համար տես՝ Նոյն, էջ 89-105:
5. Նոյն, էջ 100:
6. Sarkis J. Karayan, M.D., «An Inquiry in the statistics of the Turkish genocide of the Armenians, 1915-1918», *The Armenian Review*, vol. XXV, N° 4-100, Winter, [Boston], 1972, p. 17.
7. Այս բոլորին մասին տես՝ Kévorkian-Paboudjian, p. 85:
8. Ըսել կ'ուզուի՝ յումացած, յումադաւան դարձած:
9. Kévorkian-Paboudjian, p. 379-380.
10. Նոյն, էջ 380:
11. Հայ իրականութեան մէջ այս հայերը ծանօթ են որպէս ծառ հայեր, որ բառ *Հայկազնեան* բառարանին՝ կը նշանակէ «մանր, նուազ, կիսատ, կամ բերի հայեր կամ յոյներ»: բառը ծանօթ է նաեւ ծայղ եւ ծայր ուղղագրութեամբ: Տես՝ *Նոր Բառագիրք Հայկազնեան Լեզուի*, Խո. Ա., Երեւան, 1975, էջ 1005:
12. Kévorkian-Paboudjian, p. 378-379.

13. Նոյն, էջ 565:
14. Robert Ambelain, *Les Lourds secrets du Golgota*, Paris, 1974, p. 71.
15. Kévorkian-Paboudjian, p. 565.
16. Ա. Պէլլէրեան, «Raymond H. Kévorkian, Paul Paboudjian, Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide», *Թաւաթ*, 68-րդ տարի, թիւ 18056, Փարիզ, 7 Իս-յիս 1993, էջ 2:
17. Robert Ambelain, *La Vie secrète du Saint Paul*, Paris, 1972, p. 19.

Լ. Վ.